BG Pulse Journal USA
ISSN:1947-2536 http://www.bgpulseusa.com/index.php/bg
BG PULSE JOURNAL

UDK 81’373.7:82-1/-9

IBORALARNING MILLIY KOLORITI HAMDA GRAMMATIK SHAKLLARNING QAHRAMON RUHIYATINI YORITISHDAGI ROLI

Qurbonov Jahongir
Qarshi davlat universiteti talabasi
kumushshamshir0404@gmail.com
ORCID 0009-0008-4706-9634

Yo’ldoshev Dilmurod
Qarshi davlat universiteti O’zbek tili va adabiyoti kafedrasi katta o’qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada o’zbek badiiy matnining ikki muhim lingvopoetik qatlami — frazeologik birliklarning milliy-madaniy koloriti va grammatik shakllarning qahramon ruhiyatini yoritishdagi funksionalligi — o’zbek klassik va zamonaviy adabiyoti namunalari asosida tahlil qilinadi. Frazeologizmlarning konnotativ imkoniyatlari, ularning turg’un ma’nodan kontekstual ma’noga siljishi, transformatsiya usullari va milliy mentalitetni ifodalashdagi o’r’ni ko’rib chiqiladi. Shuningdek, fe’l zamoni, shaxs-son shakllari, nisbat kategoriyasi, kichraytirish-erkalash qo’simchalari hamda ellipsis va uzuq gaplar kabi grammatik hodisalarning qahramon ichki kechinmalarini va psixologik portretini yoritishdagi roli Abdulla Qodiriy, Cho’l’pon, Abdulla Qahhor, Tog’ay Murod, Shukur Xolmirzayev asarlari misolida ochib beriladi.

Kalit so’z’lar: frazeologizm, milliy kolorit, konnotatsiya, frazeologik transformatsiya, grammatik kategoriya, fe’l zamoni, shaxs-son, kichraytirish-erkalash, ellipsis, psixologik portret, lingvopoetika, qahramon ruhiyati.

KIRISH

Badiiy matnning lisoniy boyligi faqat so’z tanlashdagi mahorat yoki tovush uyg’unligida emas, balki tilning ikki qudratli resursini — frazeologik birliklarni va grammatik shakllarni — estetik maqsad yo’l’ida qanday safarbar etishda namoyon bo’l’adi. Bu ikki lisoniy qatlam bir-biridan tubdan farq qilsa-da, ular badiiy matnda birgalikda ishlaydi: biri milliy ruh va madaniy xotirani saqlab, qahramonni o’sha xalqning o’g’li sifatida ko’rsatsa, ikkinchisi uning har bir imo-ishorasi, har bir hissiyot to’l’inishini grammatik shakl orqali ifodalab beradi.

Frazeologik birliklar — bu tilning tayyor lisoniy qoliplari bo’l’sa-da, badiiy kontekstda ular o’z’larining turg’un semantik chegaralaridan chiqib, yangi konnotativ ma’no qatlamlari bilan boyiydi. Bir ibora orqali muallif bir vaqtning o’z’ida milliy mentalitetni, ijtimoiy-tarixiy muhitni va qahramon ruhiy holatini ifodalay oladi. Grammatik shakllar esa ko’pincha e’tiborsiz qolib ketuvchi, ammo aslida o’z’ida nihoyatda katta lingvopoetik yukni saqlovchi vositalardir: fe’l zamoni, shaxs-son qo’simchalari, nisbat va mayl kategoriyalari — bularning har biri qahramon psixologiyasini chizishda muhim rol o’ynaydi.

Maqolaning maqsadi — o’zbek adabiyotining boy namunalari asosida frazeologizmlarning milliy koloritini va grammatik shakllarning psixologik funksiyasini ilmiy asosda ochib berish, shu orqali ushbu ikki qatlamning badiiy obrazni shakllantirishdagi birlashgan kuchini isbotlashdir.

I. IBORALARNING MILLIY KOLORITI VA FRAZEOLOGIK BIRLIKLARNING LINGVOPOETIK IMKONIYATLARI

1.1. Frazeologik birliklar: turg'un ma'nodan badiiy obrazgacha

Frazeologik birliklar — yoki iboralar — tilning eng qadimiy va eng xalqona qatlami bo'lib, ular ming yillik ijtimoiy tajriba, milliy tafakkur va madaniy xotiraning lisoniy timsoli hisoblanadi. Iboralar tildagi tayyor lisoniy qoliplar bo'l'sa-da, badiiy kontekstda ular o'z'larining turg'un semantik chegaralaridan chiqib, yangi konnotativ ma'no qatlamlari bilan boyiydi va matnning emotsional haroratini belgilovchi asosiy vositaga aylanadi.

Frazeologizmlar badiiy matnda ikki darajada ishlaydi: birinchidan, ular turg'un ma'nosi bilan vaziyatni, holatni yoki munosabatni ifodalaydi; ikkinchidan, ularning milliy-madaniy "xotirasi" — ya'ni ibora paydo bo'l'gan ijtimoiy muhit va hayotiy kuzatuv — badiiy kontekstga qo'simcha ma'no bag'ishlaydi. Aynan shu ikkilik frazeologizmni badiiy matnning eng serqatlam lisoniy birligiga aylantiradi.

Frazeologizmlarning konnotativ imkoniyatlari quyidagi yo'nalishlarda namoyon bo'l'adi:

— **Emotsional-baholovchi konnotatsiya:** ibora o'z turg'un ma'nosi bilan bir qatorda musbat yoki manfiy baholash ma'nosini ham o'z ichiga oladi. Masalan, "ko'ngli toza" iborasi shunchaki holat emas, balki ma'naviy tozalik haqidagi milliy qadriyat tushunchasini ham ifodalaydi.

— **Madaniy-tarixiy konnotatsiya:** ayrim iboralar muayyan tarixiy voqealar, urf-odatlar yoki e'ti'qodlar bilan bog'l'iq bo'lib, ular orqali muallif asarning tarixiy muhitini autentik tarzda yaratadi.

— **Situativ konnotatsiya:** kontekst ta'sirida iboraning ma'nosi yangi qirralar kasb etadi. Bir ibora turli vaziyatlarda turlicha emotsional yukga ega bo'l'ishi mumkin.

1.2. Iboralar va milliy mentalitet: o'zbek frazeologiyasining o'ziga xosligi

O'zbek frazeologiyasi — bu o'zbek millatining olamni ko'r'ish tarzi, hayotiy falsafasi va axloqiy mezonlarining tildagi in'ikosi. Har bir o'zbek iborasi ortida muayyan hayotiy kuzatuv, ijtimoiy tajriba va milliy qadriyat yotadi. Shu sababli frazeologik birliklar badiiy matnda milliy koloritni yaratishning eng organik va ishonchli vositasi hisoblanadi.

Abdulla Qodiriyning "O'tkandagi kunlar" romanida frazeologik birliklar bir vaqtning o'z'ida bir necha vazifani bajaradi. "Ko'ngli buzildi", "tarvuzi qo'l'tig'idan tushdi", "yuzi qizardi" kabi iboralar personajlarning ruhiy holatini tasvirlash bilan birga, o'sha davrning muomala madaniyatini, sharqona iltifot va ibosizlikning lisoniy chegarasini ham ko'rsatib beradi. Muallif bu iboralarni qahramonlarining nutqiga shunchalik organik singdirib yuborganki, ular shunchaki "badiiy bezak" emas, balki belgili davr kishisining lisoniy portreti sifatida namoyon bo'l'adi.

O'zbek iboralari o'z tematik yo'nalishi jihatidan bir necha guruhga bo'linadi, ularning har biri badiiy matnda o'z'iga xos milliy koloritni yaratadi:

— **Insonning ichki holati bilan bog'l'iq iboralar:** "yuragi siqildi", "ko'z'lari yoshlandi", "ichi o'rtandi", "dili g'ash bo'l'di". Bu iboralar o'zbek xalqining hissiyotni tananing a'zolari orqali ifodalash an'anasini aks ettiradi va qahramon ruhiy holatini milliy mentalitetga xos tarzda tasvirlaydi.

— **Ijtimoiy munosabatlar bilan bog'l'iq iboralar:** "og'zini ochib, ko'z'ini yumdi", "qo'l uzatdi", "bosh egdi". Bu iboralar ijtimoiy ierarxiya, hurmat va muomala madaniyatining tildagi ifodasidir.

— **Tabiat hodisalari bilan bog'l'iq iboralar:** "tog'dek og'ir", "suvday oqib ketdi", "o'ttiz ikki tishi ko'rindi". Bu qatlam o'zbek xalqining tabiat bilan yaqin aloqasi va uning poetik dunyoqarashini ifodalaydi.

— **Mehnat va kasb-kor bilan bog'liq iboralar:** "qo'l-oyog'idan keladi", "ishiga o't", "peshonasi oq". Bu iboralar o'zbek xalqining mehnatsevarlik va halollikka bo'lgan munosabatini aks ettiradi.

Cho'lponning "Kecha va kunduz" asarida iboralarning qo'llanishi qahramonlarning fojiaviy qismati va ichki iztiroblarini tasvirlashda kuchli stilistik figura vazifasini o'ta ydi. Bunda "yuragi qinidan chiqmoq" yoki "tili qisiq" kabi ifodalar shunchaki holat emas, balki qahramonning ijtimoiy-ruhiy qiyofasini chizib beruvchi kognitiv markerlar sifatida namoyon bo'ladi. Muallif bu iboralarni ishlatish orqali nafaqat qahramon kechinmasini, balki o'sha zamon o'zbekining ichki dunyosi qanchalik qisib qo'yilganligini ham ko'rsatib beradi.

1.3. Frazeologik transformatsiya: milliy iboraning yangilanishi

Frazeologik transformatsiya — muallif tomonidan turg'un iboraning tarkibiga yoki ma'nosiga ataylab o'zgartirish kiritilishi hodisasidir. Bu eng yuqori darajadagi frazeologik mahoratni talab qiladi, chunki ibora o'z "xotirasini" — ya'ni o'quvchiga tanish turg'un ma'nosini — saqlab qolgan holda yangi ma'no kasb etishi kerak. Transformatsiya matnning informativlik darajasini oshirib, o'quvchi uchun kutilmagan estetik effekt yaratadi.

Transformatsiyaning asosiy usullari:

— **Tarkibiy o'zgartirish:** iboradagi biror komponentning boshqa so'z bilan almashtirilishi. Bu yangi, kutilmagan semantik effekt yaratadi va matnning informativligini oshiradi.

— **Kengaytirish:** iboraga qo'simcha komponent kiritilishi orqali uning semantik hajmi kengayadi va yangi ma'no qirralari paydo bo'ladi.

— **Ramziy qayta talqin:** iboraning to'g'ridan-to'g'ri (denotativ) ma'nosi va ramziy (konnotativ) ma'nosi bir vaqtda ishga tushirilishi. Bu o'quvchida ikki darajali idrok hosil qiladi.

Said Ahmadning "Ufq" trilogiyasida iboralarning xalqona va sodda tilda qo'llanilishi, ularning kontekstual variantdorligi matnning uzluksizligini ta'minlash bilan birga, asarning milliy-hayotiy quvvatini oshiradi. Muallifning "dunyo ko'z'iga qorong'u bo'ldi" yoki "yuragi urib ketdi" kabi frazeologizmlarni mahorat bilan ishlatishi o'quvchini voqealar oqimiga ruhan yaqinlashtiradi.

Pirimqul Qodirovning "Yulduzli tunlar" asarida esa iboralar saroy muhiti va o'sha davrning aristokratik nutqini shunday jonlantiradi'ki, natijada matnning intertekstual ko'lami kengayib, mumtoz matnlar bilan mazmuniy bog'liqlik yuzaga keladi. Bu yerda frazeologizmlar bir vaqtning o'z'ida ham milliy koloritni, ham tarixiy autentiklikni ta'minlovchi ikki tomonlama vositaga aylanadi.

1.4. Zamonaviy o'zbek nasrida frazeologizmlarning pragmatik qudrati

Zamonaviy o'zbek nasrida, xususan, Nazar Eshonqul asarlarida iboralarning ramziy ma'nolari ustuvorlik qilishi, ularning matnning umumiy semantik yaxlitligini ta'minlashdagi kognitiv-estetik xizmati alohida tahlilni talab qiladi. Bu mualliflarda frazeologizm o'z milliy "tanishligini" saqlab, yangi falsafiy yuk kashf etadi.

Badiiy matndagi har bir ibora muallifning lisoniy shaxs sifatida namoyon bo'lish shakli bo'lib, u kitobxon ongida barpo etilayotgan badiiy voqelikning rangdorligini va hayotiyligini kafolatlaydi. Frazeologik sathni o'r'ganmasdan turib, asarning pragmatik-stilistik mohiyatini to'laqonli ochib bo'lmaydi, chunki turg'un birikmalar matnning nafaqat tashqi strukturaviy bog'liqligiga (kogeziya), balki uning chuqur mazmuniy qatlamlariga (subtekstga) ham o'z ta'sirini o'tkaza di.

II. GRAMMATIK SHAKLLAR VA QAHRAMON RUHIYATINI YORITISH MEXANIZMLARI

2.1. Grammatik shakl — stilistik qurol sifatida

Badiiy matnning morfologik sathi ko'pincha quruq grammatik shakllar majmuyi sifatida qaralsa-da, aslida u asarning ichki dinamikasini, qahramonlar ruhiyatidagi nozik tebranishlarni va

muallifning estetik pozitsiyasini belgilovchi eng kuchli lingvopoetik vositalardan biridir. Grammatik shakl badiiy matn muhitida o'z'ining an'anaviy lisoniy vazifasidan tashqari, obrazli ma'no tashish va hissiy ta'sir ko'rsatish xususiyatiga ega bo'l'adi.

Bu borada muhim metodologik tamoyilni ta'kidlash lozim: grammatik shakl badiiy matnda ikki darajada ishlaydi. Birinchi daraja — uning grammatik ma'nosi (zamon, shaxs, son, nisbat va h.k.); ikkinchi daraja — uning stilistik ma'nosi, ya'ni ushbu grammatik shaklning matn kontekstida yuzaga keladigan qo'simcha badiiy-emotsional yukidir. Aynan bu ikkinchi daraja tadqiqot markazida turishi kerak.

2.2. Fe'l zamoni kategoriyasi: vaqt va ruhiyat

Fe'l zamonining badiiy matndagi o'r'ni alohida tahlilni talab qiladi, chunki badiiy vaqt grammatik vaqt bilan doimo hamohang bo'l'maydi. Muallif zamon shakllarini ongli ravishda aralashtirish orqali o'quvchini o'tmishdan kelajakka yoki aksincha yetaklaydi, bu esa matnning kogerentligini (ichki bog'l'iqligini) kognitiv darajada mustahkamlaydi.

O'zbek tilida fe'l zamonlarining badiiy-stilistik imkoniyatlari quyidagicha namoyon bo'l'adi:

— **Hozirgi-kelasi zamon shakli o'tgan vaqt o'r'nida (praesens historicum):** bu hodisa tarixiy voqealarni o'quvchi ko'z o'ng'ida jonli va ayni damda sodir bo'l'ayotgandek gavdalantirishga xizmat qiladi. Abdulla Qodiriyning "O'tkandagi kunlar" asarida aynan mana shu usul o'quvchini XIX asr o'zbek hayotiga "shong'itib yuboradi" — grammatik zamon o'yini matnning pragmatik ta'sirchanligini keskin oshiradi.

— **O'tgan zamon shakllarining navbatlanishi:** o'tgan zamon aniq (-di) va o'tgan zamon noaniq (-gan) shakllarining almashinuvi voqeaning bevosita kuzatilganligi yoki bilvosita anglanganligi o'rtasidagi psixologik farqni ifodalaydi. Bu farq qahramon bilim-idrokining chegarasini belgilaydi va uning ruhiy holatiga ishora qiladi.

— **Buyruq mayl va istak mayl shakllari:** bu shakllar qahramon irodasi, xohish-ishtiyoqi, iltimosu iltijo, talab va majburiyatining darajasini ifodalaydi. Cho'l'pon asarlarida istak mayl shakllarining ko'plab qo'l'lanishi qahramonning ichki orzulari va erkinlikka intilishini grammatik darajada ham aks ettiradi.

— **Shartli mayl:** "bo'l'sa", "qil'sa" kabi shakllar qahramonning o'z-o'zi bilan bahsi, ikkilanishi, muqobil holatlarni ko'z oldiga keltirishi — ya'ni uning ichki monologini — ifodalashda eng samarali grammatik vositaga aylanadi.

Tog'ay Murodning "Ot kishnagan oqshom" asarida fe'l zamonlarining o'zbek milliy nasriga xos bo'l'gan o'z'iga xos tarzda tizilishi matnga o'zbekona milliy ruh va ritmik ohang bag'ishlaydi. Muallif qo'l'l'agan har bir grammatik ko'r'sat'kich qahramonning ichki "men"ini, uning sodda va samimiy dunyoqarashini aks ettiradi. Bu yerda grammatik kategoriya shunchaki til qoidasi emas, balki milliy psixologiyaning lisoniy ko'rinishidir.

2.3. Shaxs-son va olmosh kategoriyasi: masofa va yaqinlik

Shaxs-son qo'simchalari va olmoshlar badiiy matnda muallif va qahramon o'rtasidagi "masofa" yoki "yaqinlikni", shuningdek, o'quvchi bilan muloqotning intensivligini belgilovchi muhim grammatik vositalardir.

— **"Men" olmoshi va birinchi shaxs shakllari:** lyrik qahramonning to'g'ridan-to'g'ri o'z-o'zi bilan muloqoti, yoki muallifning o'quvchi bilan bevosita aloqa o'r'natishi. Bu shakl qahramon ichki olamini maksimal darajada ochadi.

— **"Sen" va "siz" olmoshlarining almashishi:** o'zbek madaniyatida "sen" va "siz" o'rtasidagi farq shunchaki grammatik emas, balki chuqur ijtimoiy-psixologik ma'noga ega. Badiiy matnda personaj birdaniga "siz" o'rniga "sen" yoki aksincha ishlatsa, bu munosabatning keskin o'zgarganligini, emotsional holatning teskari bo'l'ganligini ifodalaydi.

— **"U" — uchinchi shaxs bayoni:** qahramon haqida uchinchi shaxsda so'ylash muallifning voqealarga nisbatan ma'lum bir masofa saqlashini, ob'yektiv baholash pozitsiyasini ifodalaydi. Lekin ba'zi hollarda bu masofa sun'iy bo'lib, muallif aslida qahramonga juda yaqin bo'l'ishini "boshqa ovoz" orqali ifodalaganday bo'l'adi.

— **"Biz" olmoshi:** jamoaviy ovoz, umumiy taqdirni, birgalik his-tuyg'usini ifodalaydi. Milliy va vatanparvarlik mavzusidagi asarlarda "biz" olmoshining faollashuvi o'quvchini qahramon bilan bir jamoa sifatida his qilishga undaydi.

Abdulla Qodiriyning "O'tkandagi kunlar" romanida "siz" va "sen" o'rtasidagi o'yinli almashinuv ijtimoiy munosabatlar dinamikasini, personajlar o'rtasidagi yaqinlashuv yoki uzoqlashuv jarayonini bevosita grammatik sathda ko'rsatib beradi. Bu yerda grammatik kategoriya ijtimoiy psixologiyaning lisoniy modeli bo'lib xizmat qiladi.

2.4. Kichraytirish-erkalash qo'shimchalari: qahramon dunyoqarashining grammatik ifodasi

O'zbek tilining kichraytirish-erkalash qo'simchalari (-cha, -gina, -qina, -jon, -oq) badiiy matnda o'ta nozik va ta'sirchan lingvopoetik vosita hisoblanadi. Bu qo'simchalar shunchaki kichiklik ma'nosini emas, balki murakkab emotsional-psixologik munosabatni ifodalaydi.

Kichraytirish-erkalash qo'simchalarining psixologik vazifalari:

— **Mehru muhabbat ifodalash:** "bolajogim", "qo'zichoq", "gulchambar" kabi shakllar qahramon his-tuyg'ularining nozik tomonlarini, boshqa birovga bo'l'gan samimiy munosabatini ochib beradi.

— **Achinish va shafqat ifodalash:** "bechoragina", "yoqimlichagina", "g'aribjongina" shakllarida kichraytirish-erkalash emas, balki qahramon yoki voqeaga muallif niqobiday bo'lib qaragan shafqat hissi ifodalanadi.

— **Ironiya va kinoya:** ba'zan kichraytirish qo'simchasi kinoyaviy ma'no kasb etib, aslida kamsitish yoki tanqid vositasiga aylanadi. "Ziyolixon" o'rniga "ziyolichagina" deyilsa, bu yerda erkalash emas, kamchilikni ko'rsatib qo'yish ifodalanadi.

— **Bolalarcha va sodda dunyoqarash:** qahramonning nutqida kichraytirish qo'simchalari ko'p bo'l'sa, bu uning olamni sodda, samimiy ko'z bilan ko'rishini, murakkab hayotdan hali bexabarligini yoki ichki bolalarcha qolganligini ko'rsatadi.

Cho'l'ponning lirik va nasriy matnlarida sifat darajalari va kichraytirish-erkalash qo'simchalarining faolligi qahramonning olamga bo'l'gan hissiy munosabatini, uning nozik qalb kechinmalarini ochib beruvchi lingvopoetik markerlar vazifasini o'ta ydi. Bu yerda grammatik shakl ko'zgu bo'lib, qahramonning ruhini ko'rsatadi.

2.5. Nisbat kategoriyasi va fe'l shakllari: harakat va ruhiyat

Fe'l'ning nisbat shakllari (majhul, o'zlik, birgalik, orttirma nisbat) badiiy matnda qahramon harakati va uning voqealar oqimidagi o'r'nini belgilashning kuchli vositasidir.

— **Majhul nisbat:** harakat ijrochisi noma'lum yoki aytilmagan holda. Badiiy matnda bu ijrochini ataylab yashirish orqali voqeaning umumiy-taqdiriy xarakter kasb etishini, yoki qahramonning harakatsizligi, taqdirga bo'ysunishini ifodalaydi. "Unga qaratildi", "top'shirildi" — bu yerda subyekt ko'rinmaydi, hayot o'z'i qahramonni yo'naltiradi.

— **O'zlik nisbat:** qahramon harakatni o'z'iga nisbatan bajaradi. "Kiyindi", "taraidi", "tartibga keltirdi" — bu harakatlar qahramon o'z-o'zi bilan munosabatida, o'z'ini tayyorlashida yoki yolg'izligida namoyon bo'l'adi.

— **Birgalik nisbat:** harakat birgalikda bajariladi. Bu nisbat qahramonlar o'rtasidagi hamjihatlik, o'zaro yordam yoki birgalik his-tuyg'usini grammatik sathda ifodalaydi.

— **Orttirma nisbat:** qahramon harakatni boshqa birovga bajartirishda. Bu hokimiyat, ijtimoiy mavqe, boshqarish ishtiyoqi yoki yolg'ovlikni ifodalaydi.

Tog'ay Murod asarlarida fe'l'ning nisbat shakllari va ravishdoshlarning o'z'iga xos tarzda tizilishi matnga o'zbekona milliy ruh va ritmik ohang bag'ishlaydi. Muallif qo'l'l'agan har bir grammatik ko'r'at'kich qahramonning ichki "men"ini, uning sodda va samimiy dunyoqarashini aks ettiradi.

2.6. Ellipsis va uzuq gaplar: sukut — eng baland ovoz

Badiiy matnda grammatik shakllarning qo'l'lanishidan kam bo'l'magan darajada ularning ataylab tashlab ketilishi ham kuchli lingvopoetik ta'sir yaratadi. Ellipsis — gap bo'laklarining kontekstdan anglashilganligi sababli tushirib qoldirilishi — va uzuq gaplar badiiy matnda sukunat, hayajon, o'z-o'z'ini to'tib olish yoki shoshqaloqlikning lingvopoetik ifodasidir.

Shukur Xolmirzayev hikoyalarida qo'l'lanilgan ellipsis (gap bo'laklarining tushib qolishi) va uzuq gaplar qahramonlar nutqining tabiiyligini ta'minlash bilan birga, ularning ruhiy iztiroblarini so'z'dan ko'ra sukunat orqali ta'sir'l'iroq yetkazish imkonini beradi. "Lekin…", "— Agar…", "— Bilmasam…" kabi to'la tugallanmagan iboralar o'quvchi ongida qahramon ichida to'la ifoda topa olmagan fikr va hissiyotlarning mavjudligini his ettiradi.

Ellipsis va uzuq gaplarning psixologik vazifalari:

— **Hayajon va talvasaning ifodasi:** kuchli emotsional holat odamni to'liq gap qurishdan to'sadi. Bu holat grammatik sathda ham namoyon bo'l'adi.

— **Yashirin fikr va subtekst:** gapning tugallanmasligi ortida aytilmagan, ammo o'quvchi tomonidan sezilishi mo'l'jallangan fikr yotadi.

— **Nutqning jonliligi:** so'z'la'sh'uv nutqiga xos bo'l'gan ellipsis personajlar muloqotining sun'iy emas, balki haqiqiy hayotga o'xshash bo'l'ib ko'rinishini ta'minlaydi.

— **Pauzaning ma'nosi:** ba'zan grammatik to'xtalish psixa'lo'gik to'xtalishni ham ifodalaydi — qahramon nimanidir aytmoqchi, ammo o'z'ini to'tib oladi.

III. FRAZEOLOGIZM VA GRAMMATIK SHAKLLARNING BIRLASHGAN LINGVOPOETIK KUCHI

Frazeologik birliklar va grammatik shakllar badiiy matnda alohida-alohida ishlashi mumkin, ammo ular birlashganida eng yuqori darajadagi lingvopoetik ta'sir vujudga keladi. Bu birlashishning bir necha namunasi o'zbek adabiyotida yaqqol ko'rinadi.

Frazeologizm + buyruq mayl: "Yuraging kuchli bo'l'sin!" iborasida "yuragi kuchli" frazeologizmi (jasurlik, bardoshlilik ma'nosi) buyruq mayl shakli bilan birlashib, shunchaki ilinj emas, balki kuchli qat'iyat va ruhlantirishni ifodalaydi. Grammatik shakl iboraning emotsional yukini bir necha barobar oshiradi.

Frazeologizm + ellipsis: "Ko'ngli buzildi… lekin…" konstruksiyasida ibora qahramon ruhiy holatini belgilaydi, ellipsis esa undan keyin nimadir aytilmoqchi bo'l'ib, aytilmasdan qolayotganini ko'rsatadi. Bu birgalik o'quvchida ikki tomonlama taassurot — ham iboraning turg'un ma'nosidan, ham grammatik to'xtalishdan kelib chiqadigan — hosil qiladi.

Frazeologizm + kichraytirish-erkalash: "Ko'ngilchamgina bo'l'sa-yu…" iborasida frazeologizmga biriktirilgan kichraytirish qo'simchasi uning ma'nosini yumshatib, qahramonning ojiz, nozik holatini, ko'ngil tortishqlik bilan iltijokorlikni bir vaqtda ifodalaydi.

Abdulla Qahhorning "Bemor" hikoyasida bu ikki qatlam — frazeologik va grammatik — birlashib, o'sha davrning ijtimoiy hayoti, oddiy insonning qo'r'quv va umidsizligi haqidagi yaxlit badiiy rasmni hosil qiladi. Muallif frazeologizmlarni majhul nisbat va uzuq gaplar bilan birga ishlatib, qahramonning taqdiri oldida ojizligini grammatik sathda ham qo'rsatib beradi.

Cho'l'ponning lirik nasrida frazeologizmlarning kichraytirish qo'simchalari bilan birlashuvi ("ko'ngilchagina", "yurakchasi") uning qahramonlarining nozikligi va zaifligini, shu bilan birga, ularning go'z'al ruhiyatini ifodalash usuli sifatida o'z'iga xos stilistik imzo hosil qiladi.

XULOSA

Ushbu maqolada o'zbek badiiy matnining frazeologik va grammatik qatlamlari quyidagi xulosalar asosida tahlil qilindi:

1. **Frazeologik birliklar** badiiy matnda milliy kolorit, ijtimoiy-tarixiy muhit va qahramon ruhiy holatining organik uyg'unligini ta'minlovchi ko'pfunksiyali lingvopoetik vositadir. Ular turg'un ma'nosi bilan milliy xotirani saqlab, konnotativ imkoniyatlari orqali esa yangi estetik qatlamlar kashf etadi.

2. **Milliy kolorit** iboralarda uch darajada namoyon bo'l'adi: leksik daraja (iboraning milliy so'z zaxirasidan iborat bo'l'ishi), madaniy daraja (uning ortidagi ijtimoiy tajriba va qadriyat) va psixologik daraja (qahramon dunyoqarashini o'sha millat ongiga xos tarzda ifodalash).

3. **Frazeologik transformatsiya** muallifning frazeologik mahoratini belgilovchi eng yuqori ko'r'satkich bo'lib, u iboraga yangi estetik o'mr bag'ishlaydi va matnning informativligini oshiradi.

4. **Grammatik shakllar** — fe'l zamoni, shaxs-son, nisbat, kichraytirish-erkalash qo'simchalari, mayl kategoriyasi — badiiy matnda o'z'larining grammatik ma'nosidan tashqari, qahramon psixologiyasining nozik qirralarini ifodalovchi stilistik qurolga aylanadi.

5. **Ellipsis va uzuq gaplar** — grammatik to'xtalish — badiiy matnda sukunatning o'zi so'z bo'l'ishi, ya'ni aytilmagan narsaning aytilgandan ko'ra kuchliroq ta'sir etishi imkonini beradi.

6. **Frazeologik va grammatik qatlamlarning birlashgan kuchi** badiiy matnda eng yuqori lingvopoetik ta'sirni vujudga keltiradi. Ibora + grammatik shakl birlashuvi o'quvchi idrokiga bir vaqtda milliy-madaniy, emotsional va psixologik darajada ta'sir ko'rsatadi.

Umuman olganda, frazeologik birliklarning milliy koloriti va grammatik shakllarning psixologik funksionalligi — bu badiiy matnning "milliy qoni" va "ruhiy nafi"sidir. Birinchisi asarni o'sha xalqning farzandi sifatida belgillasa, ikkinchisi qahramonni tirik, hissiyotga to'l'iq inson sifatida o'quvchi qalbiga yaqinlashtiradi. Bu ikki qatlam birlashib, o'zbek badiiy matnining lisoniy go'z'alligi va milliy o'z'iga xosligini ta'minlovchi asosiy poydevorni tashkil etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Yo'ldoshev M. Badiiy matnning lisoniy tahlili. — Toshkent: Akademnashr, 2019. — 216 b.
2. Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yo'l'la'ri'da... — Toshkent: Akademnashr, 2012. — 160 b.
3. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining frazeologik lug'ati. — Toshkent: Qomuslar bosh tahririyati, 1992. — 512 b.
4. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. — Jizzax: Sangzor, 2006. — 92 b.
5. Safarov Sh. Pragmalingvistika. — Toshkent: O'z'bekiston milliy ensiklopediyasi, 2008. — 320 b.
6. Turniyozov N. Matn tilshunosligi. — Toshkent: Noshir, 2017. — 128 b.
7. Nurmonov A. Tanlangan asarlar. 2-jild. — Toshkent: Akademnashr, 2012. — 320 b.
8. Vinogradov V.V. O yazyke xudojestvennoy literatury. — Moskva: Goslitizdat, 1959. — 654 s.
9. Galperin I.R. Tekst kak ob'yekt lingvisticheskogo issledovaniya. — Moskva: KomKniga, 2006. — 144 s.
10. Karaulov Yu.N. Russkiy yazyk i yazykovaya lichnost'. — Moskva: Nauka, 1987. — 264 s.
11. Boboyev T. Adabiyotshunoslik asoslari. — Toshkent: O'z'bekiston, 2002. — 560 b.
12. Hojiahmedov A. Mumtoz badiiyat malohati. — Toshkent: Sharq, 1999. — 208 b.

13. Gulyamov A., Asqarova M. Hozirgi o’zbek adabiy tili. Sintaksis. — Toshkent: O’qituvchi, 1987. — 256 b.
14. Shcherba L.V. Yazykovaya sistema i rechevaya deyatel'nost'. — Leningrad: Nauka, 1974. — 428 s.
15. Arutyunova N.D. Faktor adresata // Izvestiya AN SSSR. Seriya literatury i yazyka. — Moskva, 1981. — T. 40. — № 4. — S. 356–367.